

συνεχούς διολίσθησης του αυτοκρατορικού νομίσματος, της αύξησης των φόρων που οι πόλεις πλήρωναν στο ρωμαϊκό κράτος, και των αλληπάλληλων βαρβαρικών επιδρομών²⁵.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Ἡ ἐξέταση τοῦ ὀνοματολογίου τῆς ἀρχαίας Ἑδεσσας θεωρήσα ὅτι ἦταν ἀναγκαῖο νὰ γίνει μὲ βάση τὴν Προσωπογραφία τῆς πόλης, ἐργασία πού ἤδη ἔχει ὀλοκληρωθεῖ καὶ σύντομα θὰ δημοσιευτεῖ¹. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος τῆς Προσωπογραφίας τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας πού καταρτίζεται στὰ πλαίσια τοῦ Μακεδονικοῦ Προγράμματος τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος τοῦ Ε.Ι.Ε.

Ἡ Προσωπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἑδεσσας ἀποτελεῖ τὸ σύνολο τῶν μαρτυριῶν γιὰ ὅλα τὰ πρόσωπα πού ἀναφέρονται σὲ σχέση μὲ τὴν πόλη αὐτή, τόσο δηλ. αὐτὰ πού μαρτυροῦνται στίς ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στὴν πόλη, ὅσο καὶ αὐτὰ πού εἶναι γνωστὰ ἀπὸ πληροφορίες πού διασώζουν ἀρχαῖοι συγγραφεῖς γιὰ Ἑδεσσαίους πού διαδραμάτισαν κάποιο σημαντικό ρόλο στὴν ἱστορία τῆς

Οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες ἀκολουθήθηκαν:

AA = Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.

ArchP = Archiv für Papyrussforschung.

BCH = Bulletin de correspondance hellénique.

Bechtel = F. Bechtel, Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit (Χάλλη 1917).

CI = Corpus Inscriptionum Latinarum.

Δήμιτσας = Μ. Γ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγουμένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις (Ἀθήνα 1896). Τίτλος ἀνατίπ.: Sylloge Inscriptionum Graecarum et Latinarum Macedoniae (Σικάγο 1980).

FD = Fouilles de Delphes.

IG = Inscriptiones Graecae.

IGBR = G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae I-IV (Σόφια 1958-70). Κανατσούλης, ΜΠ = Δ. Κ. Κανατσούλης, Μακεδονικὴ Προσωπογραφία. Ἑλληνικὰ Συμπλήρωμα 8 (Θεσσαλονίκη 1955).

Κανατσούλης, ΜΠΣ = Δ. Κ. Κανατσούλης, Μακεδονικὴ Προσωπογραφία. Συμπλήρωμα (Θεσσαλονίκη 1967).

LGN I = P. M. Fraser, Elaine Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names I (Ὁξφόρδη 1987).

LSJ = Liddell and Scott, Greek-English Lexicon⁹, ἀναθεωρ. ὑπὸ H. S. Jones (1925-40).

Pape - Benseler = W. Pape, G. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen (Μπράνσβιτς 1870).

RE = Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft.

REG = Revue des études grecques.

SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum.

1. Ἐχει δημοσιευθεῖ μὲ τὸν τίτλο: Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon ("Μελετήματα" 18, Ἀθήνα 1994).

25. C. Alföldi, "The Crisis of the third Century as seen by Contemporaries", Gr. Rom. Byz. St. 15 (1974), 89-111, καὶ M. Salamon, "Causes of disappearance of city-mints in Asia Minor in the second half of the 3rd century AD", WN 14, αρ. 3 (1970), 146-162.

έποχής τους. Δύο γνωστά πρόσωπα από το περιβάλλον του Φιλίππου Ε', με βάση κυρίως τις πληροφορίες του Πολυβίου (V. 17, 6. V. 97.3. VII. 11.6. V. 9. 4-5), ο Χρυσόγονος, ο οποίος μαθαίνουμε ότι συγκαταλεγόταν μεταξύ των συνεργατών του Φιλίππου που είχαν καλή επίδραση στον Ίκανό αυτόν αλλά ιδιαίτερα δύσκολο σε χαρακτήρα μονάρχη, και ο γιός του, ο Σάμος Χρυσογόνου, γνωστός ποιητής αλλά και φίλος του βασιλέως, ήταν Έδεσσαίοι². Την πληροφορία για την καταγωγή τους από την Έδεσσα δέν την όφειλουμε στους αρχαίους συγγραφείς, που συχνά παραλείπουν πληροφορίες αυτού του είδους, αλλά σε μία επιγραφή που βρέθηκε τυχαία και παραδόθηκε στο Μουσείο της Λάρισας πριν 22 χρόνια³. Το πολύ σημαντικό αυτό κείμενο αποτελεί ένα τιμητικό ψήφισμα των Λαρισαίων, που χρονολογείται στο 218 ή στο 217 π.Χ., για τον Χρυσόγονο. Χάρη σ' αυτή την πηγή μαθαίνουμε και το πατρώνυμο του επιφανούς αυτού Έδεσσαίου, ήταν γιός του Πυρρίχου, που στο διαλεκτικό αυτό κείμενο αποκαλείται *Μακετόν* έξ Έδέσσας.

Με το παράδειγμα του Χρυσογόνου όδηγηθήκαμε σε μία ακόμη πηγή για την συγκρότηση της Προσωπογραφίας της πόλης. Πρόκειται για τους Έδεσσαίους που μαρτυρούνται επιγραφικά έξω από την πόλη τους, σε κάποια άλλη περιοχή του έλληνικού ή του υπόλοιπου γνωστού για την έποχή κόσμου. Οί μαρτυρίες αυτές άφορούν τόσο επίσημα πρόσωπα που τιμώνται από τους πολίτες κάποιας άλλης πόλεως, όπως το παράδειγμα που αναφέραμε λίγο πριν, αλλά και τον Κάσσανδρο Νικάρχου που μαζί με άλλους δύο *Μακεδόνες* έξ Έδέσσης τιμώνται στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. από τους πολίτες της βοιωτικής Άλιάρτου⁴. Τρεις ακόμη Έδεσσαίοι μαρτυρούνται σε επιγραφή των Δελφών που χρονολογείται γύρω στο 230 π.Χ. και περιέχει τον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών⁵, των προσώπων δηλ. που ήταν οί έντεταλμένοι από το πανελλήνιο αυτό έερό σε κάθε πόλη για την ύποδοχή των θεαρών των Δελφών, όταν έρχόταν στην πόλη τους για να αναγγείλουν τους επόμενους πανελλήνιους άγώνες ή για κάποια άλλη επίσημη άποστολή⁶. Έδεσσαίοι, ίσως λιγότερο έπιφανείς αλλά επίσης ένδιαφέροντες,

2. I. Kirchner, «Chrysogonos», *RE* III, 2 (1899) στ. 2512 άρ. 1. J. Geffcken, «Samos», *RE* IA, 2 (1920) στ. 2161-62 άρ. 2.

3. Βλ. Κ. Ί. Γαλλής, «Χρυσόγονος έξ Έδέσσης: Λαρισαϊκόν τιμητικόν ψήφισμα», *Λογία Μακεδονία* II (Θεσσαλονίκη 1977) σ. 33-43 πίν. 1 2.

4. *IG* VII 2848. Βλ. επίσης F. Stahelin, «Kassandros», *RE* Suppl. IV (1924) στ. 878 άρ. 7α.

5. A. Plassart, *BCH* 45 (1921) σ. 17 στ. 60. Για έναν ακόμη Έδεσσαίο που τιμάται στους Δελφούς βλ. *FD* III, 3 207.

6. Βασικό για το θέμα αυτό παραμένει το έργο: P. Boesch, *Θεωρός: Untersuchung zur Evangelie griechischer Feste* (Γκαϊτνγκεν 1908). Βλ. επίσης P. J. Perlman, *The «Theorodokia» in the Peloponnese* (Διδακτ. διατρ. University of California, Berkeley 1984, University Microfilms).

μαρτυρούνται έξάλλου και σε επιτύμβια μνημεία που βρέθηκαν σε μία ποικιλία τόπων, όπως στην Άθήνα⁷, στην Χαλκίδα⁸, στην Ρήνεια⁹, στην Θεσσαλονίκη¹⁰ και στην μακρινή Δακία¹¹.

Άπό τις δημοσιευμένες επιγραφές της Έδεσσας, που άποτελούν την μεγαλύτερη σε αριθμό προσώπων πηγή για την Προσωπογραφία, 74 συνολικά - άπό αυτές που βρέθηκαν στην πόλη - έδωσαν στοιχεία για την συγκρότησή της¹². Προστέθηκαν σ' αυτές 12 ακόμη άπό τις δημοσιευμένες επιγραφές που βρέθηκαν γύρω άπό την πόλη, στα χωριά του σημερινού νομού Πέλλης: Έκκλησιοχώρι¹³, Καισαριανά¹⁴, Μεσημέρι¹⁵, Προφήτης Ηλίας¹⁶ και Ριζάρι¹⁷ της έπαρχίας Έδέσσης και Καρυώτισσα της έπαρχίας Γιαννιτσών, που βρίσκονται στην περιοχή όπου έκτεινόνταν ή χώρα της Έδεσσας¹⁸. Η όριοθέτηση της χώρας της Έδεσσας, έντελώς άπαραίτητη για την συγκρότηση της Προσωπογραφίας της, έγινε με την βοήθεια του προϊστάμένου του Προγράμματος Μακεδονίας κ. Μ. Β. Χατζόπουλου, που γι' αυτό τον εύχαριστώ. Στον ίδιο, καθώς και στην επιμελήτρια αρχαιοτήτων και συνεργάτιδα του Κέντρου Έλληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας δ. Λ. Γουναροπούλου, όφείλονται επίσης εύχαριστίες για την άδειά τους να συμβουλευτώ το χειρόγραφο του επιγραφικού συντάγματος της Γ' Μερίδος, με βάση το οποίο μερικές νέες άναγνώσεις όνομάτων έγινε δυνατόν

7. *IG* II² 8481.

8. *IG* XII 9, 1135.

9. *SEG* 28 (1978) 678.

10. Άδημοσίευτο επιτύμβιο μνημείο, στην αυλή του Άρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης: Αύρηλιος Λυκομάχου, Έδεσσέος.

11. *CHL* III, 2 Suppl. 14492. Βλ. επίσης Th. Chr. Sarikakis, «Des soldats Macédoniens dans l'armée romaine», *Λογία Μακεδονία* II (Θεσσαλονίκη 1977), σ. 454 άρ. 172.

12. Δέν είναι δυνατόν στα πλαίσια της σύντομης αυτής παρουσίασης να δοθεί πλήρης βιβλιογραφία των επιγραφών της Έδεσσας. Έκτός άπό τον Δήμιτσα, τον Cornack (βλ. κατ. σημ. 14 και 27), τον Feissel (βλ. κατ. σημ. 20), είναι χρήσιμο να προστεθούν και οί σχετικές με την θεά Μά δημοσιεύσεις: Λ. E. Contoleon, «La déesse Ma sur des inscriptions de Macédoine», *REG* 12 (1899) σ. 169-173 και Π. Παπαγεωργίου, «Κυρίας θεάς Μας άνικήτου, έπικούου ναός έν Έδέσση τη Μακεδονική (Βοδονοίς) και 14 επιγράμματα», *Άθηνά* 12 (1900) σ. 65-88.

13. Δήμιτσα, σ. 41-42 άρ. 15, σ. 50-51 άρ. 38, σ. 51 άρ. 41, σ. 51 άρ. 39, σ. 51 άρ. 40.

14. J. M. R. Cornack, «Inscriptions from Pella, Edessa and Beroea», *ArchP* 22 (1973) σ. 205 άρ. 4.

15. Δήμιτσα, σ. 51-52 άρ. 42.

16. Δύο επιτύμβια μνημεία: βλ. Π. Χρυσοστόμου, *ΔΔ* 38 (1983) [1989] Β2 Χρονικά, σ. 312.

17. Α. Χρυσοστόμου, «Τιμητική επιγραφή άπό την Έδεσσα», *Άυτός: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο* II, σ. 993-1003 εικ. 1. και ό έντελιγράφος δακτύλιος με το όνομα Έυτυχι(ς): Πέλλα, ή χώρα του Μ. Άλεξάνδρου (έκδοση Νομαρχίας Πέλλης 1973), σ. 84.

18. Δήμιτσα, σ. 36-37 άρ. 5. Για την ένταξη της Καρυώτισσας στην χώρα της Έδεσσας βλ. L. Γουναροπούλου, Μ. Β. Χατζοπούλου, *Les milliaires de la voie egnatienne entre Heracleé des Lyncestes et Thessalonique* (Μελετήματα 1, Άθήνα 1985) σ. 49-52.

νά συμπεριληφθούν στην Προσωπογραφία.

Η Προσωπογραφία περιλαμβάνει συνολικά 319 πρόσωπα, τα περισσότερα από τα όποια είναι άνδρες ενώ λιγότερα από το 1/30 και συγκεκριμένα 93, είναι γυναίκες. Η συλλογή αυτή, όπως και η υπόλοιπη υπό επεξεργασίαν Προσωπογραφία της αρχαίας Μακεδονίας, περιλαμβάνει μαρτυρίες για πρόσωπα που έζησαν από τον 4ο αιώνα π.Χ., ως το τέλος του 3ου ή τις αρχές του 4ου μ.Χ. Ο κυριότερος λόγος για το τελευταίο αυτό όριο έχει να κάνει με έναν από τους πιο βασικούς στόχους της Προσωπογραφίας, αυτόν της μελέτης των ονομάτων. Το ονοματολόγιο, πού, όπως θα φανεί στην συνέχεια, σταδιακά μεταβάλλεται διατηρώντας όμως μερικά βασικά χαρακτηριστικά του, αλλάζει ριζικά μετά το τέλος των αρχαίων χρόνων και την επικράτηση του Χριστιανισμού¹⁹. Έτσι πρόσωπα που μαρτυρούνται από τον 4ο ως τον 7ο ή 8ο μ.Χ. αιώνα, και είναι πολλά στην Έδεσσα λόγω του μεγάλου αριθμού παλαιохριστιανικών επιγραφών που βρέθηκαν σ' αυτήν, δεν έχουν συμπεριληφθεί²⁰.

Το σύνολο των 319 προσώπων σχηματίζει ένα πλούσιο ονοματολόγιο από 224 ονόματα. Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται τα ρωμαϊκά ονόματα γένους ούτε βεβαίως τα προωνύμια παρά μόνο όταν δεν χρησιμοποιούνται κανονικά, όταν δηλ. αποτελούν το μοναδικό όνομα ενός προσώπου.

Η κατανομή των προσώπων στο διάστημα των 700 περίπου ετών που καλύπτει η Προσωπογραφία δεν είναι ισομερής, καθώς για τους πιο πρώιμους αιώνες έχει διασωθεί λιγότερο επιγραφικό υλικό και κατά συνέπειαν είναι μικρότερος ο αριθμός των προσώπων που μαρτυρούνται. Έτσι για το διάστημα της ζωής της Έδεσσας πριν από την κατάλυση του μακεδονικού βασιλείου έχουμε μαρτυρίες για 27 μόνο πρόσωπα που αντιπροσωπεύουν αρκετά λιγότερο από το 1/100 του συνόλου. Όπως όμως μάς έχει δοθεί ή ευκαιρία να παρατηρήσουμε με βάση πολύ μεγαλύτερα σύνολα, όπως αυτό της Βεροίας²¹, ο χαρακτήρας του ονοματολογίου παραμένει βασικά αναλλοίωτος και μετά τις δραματικές αλλαγές του 167 π.Χ., για ένα διάστημα που είναι δύσκολο να καθοριστεί με απόλυτη ακρίβεια αλλά που με αρκετή ασφάλεια μπορεί να πει κανείς ότι κα-

19. Κυρίως με την υποχώρηση των τοπικών ονομάτων σε σχέση με την διάδοση νεότερων, πανελληνίων ονομάτων. βλ. Argyro B. Tatakí, *Ancient Beroea: Prosopography and Society* (Μελετήματα 8, Αθήνα 1988) σ. 367 σημ. 271, 381, 385 σημ. 364, 386, αλλά και με την επικράτηση της χρήσης ενός μόνο ονόματος για κάθε πρόσωπο, βλ. I. Kajanto, «The Emergence of the Late Single Name System». *L'onomastique latine* (Colloques internationaux du CNRS 564, Παρίσι 1977) σ. 421-30.

20. Για τις επιγραφές της παλαιохριστιανικής περιόδου βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine*, BCH Suppl. VIII (1983) σ. 7-59, αρ. 1-54.

21. Όπως χαρακτηριστικά δείχνει η σύγκριση των ονομάτων του 3ου με του 1ου αιώνας π.Χ., βλ. Tatakí, *ό.π.* σημ. 19, σ. 339-50 και 363-71.

Πίνακας 1

Όνόματα 4ου - 1ου αι. π.Χ.	Συχνότητα
Άδαϊος	1
Άδηα	2
Άλέξανδρος	3
Άννίκα	1
Άντίφιλος	1
Άριστοκλείδης	1
Άρχέλαος	1
Δημέας	1
Δημήτριος	1
Δίμνος	1
Διόδωρος	1
Ειρήνη	1
Επικράτης	1 (+4)
Εύπορία	1
Εύρυνόα	1
Εύτυχίς	1
Ζωΐλος	1
Θράσων	2
Ίππομάχα	1
Κάσσανδρος	2
Κλεοπάτρα	1
Λυσανίας	1
Λύσων	1
Μεθωνάδης	2
Μένανδρος	4
Μένων	1
Μοσχίων	1
Μόσχος	1
Νέσι[τωρ]	1
Νικάνωρ	1
Νίκαρχος	1
Παρμενίων	1
Πύρριχος	2
Ρόδων	1
Σάμος	2
Τριακάς	1
Φίλα	2
Χάρης	1
Χρυσόγονος	1
Ι-- -ιαστος	1

λύπτει τούς προχριστιανικούς χρόνους. Συμπεριλαμβάνοντας λοιπόν και τις μαρτυρίες αυτές διαμορφώνεται ένα σύνολο 52 προσώπων που σχηματίζει ένα πλούσιο ονοματολόγιο 40 ονομάτων (βλ. πίν. 1). Τα ονόματα αυτά, που στο σύνολό τους είναι ελληνικά, κατατάσσονται βασικά σε δύο κατηγορίες. Στην μία από αυτές ανήκουν τα τοπικά, μακεδονικά ονόματα, όπως Ἀδαῖος, Ἀδήα, Ἀλέξανδρος, Κάσσανδρος, Κλεοπάτρα, Νικάνωρ, Παρμενίων, Φίλα. Πολλά από τα άλλα ανήκουν στα πανελληνιακά διάδοσης ελληνικά ονόματα, όπως Ἀντίφιλος, Δημήτριος, Διόδωρος, Εἰρήνη, Ἐπικράτης, Ζωῖλος, Λυσανίας, Λύσων, Μένανδρος, Μένων, Ῥόδων, Χάρης. Ἀπό αυτά τὸ Δημήτριος, ἕνα θεοφόρο ὄνομα, εἶναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Μακεδονία²², όπως και πολλά άλλα από τὰ ονόματα που ἔφεραν ἕνας ἢ περισσότεροι βασιλεῖς τῆς χώρας αὐτῆς, όπως π.χ. Φίλιππος²³, ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ ὅλα Ἀλέξανδρος, πού ἔγινε, ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ διαδεδομένα καὶ συχνὰ ονόματα σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, μὲ διάδοση καὶ στὸν εὐρύτερο χῶρο, ὅπου ἐξαπλώθηκε ἡ χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας²⁴. Στὸ σύνολο τῆς Προσωπογραφίας τῆς Ἑδεσσας εἶναι τὸ συχνότερο ὄνομα, ἀπαντᾷ 8 φορές, πράγμα πού ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν γειτονικὴ Βέροια καὶ γιὰ τὴν Ἄνω Μακεδονία²⁵. Ἀπὸ τὰ πανελλήνια ονόματα πού παραθέσαμε προηγουμένως τὰ Ζωῖλος καὶ Μένανδρος εἶναι ιδιαίτερα ἀγαπητὰ στὴν Μακεδονία²⁶. Τὸ τελευταῖο εἶναι καὶ τὸ συχνότερο ὄνομα στὸ ονοματολόγιο τῆς Ἑδεσσας γιὰ τούς προχριστιανικούς χρόνους. Τὸ ὄνομα Ἐπικράτης μαρτυρεῖται 5 φορές, στίς 4 ἀπὸ αὐτὲς σὲ θέση πατρωνύμου, ἀλλὰ ὅλες οἱ ἀναφορὲς ἀφοροῦν τὸ ἴδιο πρόσωπο, καθὼς ἡ μαρτυρία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ μία ἐπιτύμβια στήλη γιὰ τὸν ἴδιο, τὴν γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιά τους²⁷. Μερικὰ σπανιότερα ονόματα ἀξίζουν ιδιαίτερη προσοχή, όπως τὰ: Σάμος, Χρυσόγονος, Πύρριχος, πού ἔφεραν, ὅπως ἔγινε λόγος προηγουμένως, πρόσωπα τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος. Τὰ ονόματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀγνωστα ἀπὸ ἀλλοῦ²⁸, ἐκτὸς Μακεδονίας, ἀλλὰ εἶναι

22. Ἀπαντᾷ 19 φορές στὴν Θεσσαλονίκη, *IG X 2,1* σ. 292, 304, καὶ περίπου τὸ ἴδιο συχνὰ ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν προσώπων, 11 φορές, στὴν Βέροια, Τατάκη, *ὁ.π.* σημ. 19, σ. 408.

23. Ἐνδεικτικὰ βλ. τὴν συχνότητά του στὴν Ἄνω Μακεδονία, ὅπου ἀπαντᾷ 14 φορές: Α. Ριζάκης, Ι. Τουράτσουλου, *Ἐπιγραφὲς Ἄνω Μακεδονίας* (Ἀθήνα 1985) σ. 218.

24. Ἐνδεικτικὰ βλ. τὴν συχνότητά του στίς περιοχὲς μεταξὺ Αἴμου καὶ Δουνάβητος: *IGBR II* σ. 225 καὶ στὴν βόρεια Γαλατία: S. Mitchell, *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II: The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia* (BAR 135, 1982) σ. 377.

25. Στὴν Βέροια ἀπαντᾷ 35 φορές: Τατάκη, *ὁ.π.* σημ. 19, σ. 408, στὴν Ἄνω Μακεδονία 23: Ριζάκης, Τουράτσουλου, *ὁ.π.* σημ. 23 σ. 205-206.

26. Τατάκη, *ὁ.π.* σημ. 19, σ. 336 καὶ σημ. 33, σ. 415.

27. Βλ. J. M. R. Cornack, «Progress Report on the Greek Inscriptions of the *Trite Meris* for *IG X*», *Διογένης Μακεδονία I* (Θεσσαλονίκη 1970) σ. 201-202 πίν. 40α.

28. Σάμος: ἀπαντᾷ στὴν Ἐρέτρια στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., *IG XII 9*, 246 στ. 10. Μαρτυρεῖται σὲ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου 18 φορές συνολικά, 6 ἀπὸ τίς ὁποῖες στὴν Κρήτη: *LGPN I*.

σπάνια, πράγμα πού συμβαίνει συχνὰ μὲ ονόματα πού μεταβιβάζονταν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ μὲ ἀποκλειστικότητα στὸ ἴδιο ἀριστοκρατικὸ γένος. Μὲ τὴν ἐξαίρεση μιᾶς Αὐρηλίας Χρυσόγονης, πού μαρτυρεῖται σὲ πολὺ μεταγενέστερη ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης²⁹, κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ονόματα δὲν ἀπαντᾷ ἀλλοῦ στὴν Μακεδονία καὶ, ὅπως φαίνεται, ἦταν χαρακτηριστικὰ τῶν εὐγενῶν τῆς Ἑδεσσας. Μόνον ἕνας ἀκόμη Πύρριχος μὲ τὸ ἐθνικὸ του Μακεδῶν εἶναι γνωστός, ἀπὸ ἐπιγραφή μὲ κατάλογο μισθοφόρων τῶν Πτολεμαίων, πού βρέθηκε στὰ παράλια τῆς Συρίας, πολὺ μακρὰ ὅμως ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα τῆς Συρίας γιὰ νὰ μπορεῖ μὲ ἀσφάλεια νὰ σχετισθεῖ³⁰.

Ἀκόμη πιὸ σπάνια καὶ ἴσως μοναδικὰ εἶναι τὰ ονόματα Ἀννίκα, Μεθωνάδης καὶ Τριακάς ἢ Τριάκας. Τοῦ πρώτου τὸ ἀρσενικὸ ἀπαντᾷ στὴν Χαλκιδική: Ἀννίκας καὶ στὴν γενικὴ Ἀννίκαντος καὶ ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς ὄνομα ἰωνικῆς προελεύσεως³¹. Ἐδῶ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ θηλυκὸ. Τὸ Μεθωνάδης δὲν φαίνεται νὰ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀλλοῦ, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ονομάτων μὲ ἀνάλογο σχηματισμό, ὅπως π.χ. Ἀθηνάδης³². Τὸ Τριακάς, πού φαίνεται ἐπίσης μοναδικό, (τὸ συγγενικὸ του Τριακαδίων μαρτυρεῖται ἀργότερα τόσο στὴν Ἑδεσσα ὅσο καὶ στὴν Βέροια, στὴν Θεσσαλονίκη, στὴν Βοιωτία κ.ά.)³³, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴν λέξη *τριακάς*, τὴν 30ῆ ἡμέρα τοῦ μήνα, ἡ ὁποία στὴν Ἀθήνα ἦταν ἀφιερωμένη στὴν μνήμη τῶν νεκρῶν³⁴. Σπάνια ἑλληνικὰ ονόματα ἐξακολουθοῦν νὰ προσδίδουν ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὸ ονοματολόγιο τῆς Ἑδεσσας καὶ τῶν αἰῶνων πού ἀκολουθοῦν, δηλ. τοῦ 1ου ἕως καὶ τοῦ 3ου μ.Χ., καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἀνήκαν ἐπίσης στὸ παλαιότερο ονοματολόγιο τῆς πόλης. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ, τὸ Δαμοθάρης, ἀποτελεῖ μία πρωτότυπη προσθήκη στὸν μακρὸν κατάλογο τῶν σύνθετων ἀπὸ τὴν λέξη *δημος* ονομάτων πού δημιούργησε ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα³⁵. Ἐνα ὑποκοριστικὸ του τὸ Δημοθαυρίδης ἀπαντᾷ μία μόνον φορὰ στὴν Ἐρέτρια, σὲ ἐπιγραφή τοῦ 4ου ἢ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ.³⁶, ἐνῶ ἕνας Δαμοθέρης μαρτυρεῖται

Χρυσόγονος: Bechtel, σ. 111. Μαρτυρεῖται σὲ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου συνολικά 12 φορές, οἱ περισσότερες ὑστέρων χρόνων: *LGPN I*.

Πύρριχος: φέρεται ἀπὸ ἕναν Κορίνθιο τοῦ 6ου αἰῶνα (Θουκυδ. VII 39, 2), Bechtel, σ. 393. Ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν Εὐβοία, Κῶ, Ῥόδο καὶ Κυρηναϊκή: *LGPN I* (συνολικά 9 φορές).

29. *IG X 2,1* 556.

30. *SEG 27* (1977) 937 bis στ. 20.

31. Βλ. M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente de la Chalcidique centrale* (Μελετήματα 6, Ἀθήνα 1988) σ. 20, 21 καὶ 54.

32. Βλ. Pape-Benseler, πρβ. Ἀθανάδας: *IG VII* 31 στ. 9.

33. Τατάκη, *ὁ.π.* σημ. 19, σ. 163 ἀρ. 531 καὶ *SEG 35* (1985) 730. *IG X 2,1* * 697. *IG VII* 2781 στ. 14.

34. Βλ. λ. στό *LSJ* καὶ Bechtel σ. 522.

35. Bechtel σ. 123-30.

36. *LGPN I*.

μία μοναδική φορά στην Μεσσηνία στον 2ο αιώνα π.Χ.³⁷.

Δέν είναι δυνατόν στα πλαίσια αυτής της παρουσίασης να γίνει εκτενέστερος λόγος για τα ελληνικά ονόματα της Ἔδεσσας. Ἡ εἰκόνα τοῦ ὀνοματολογίου ἀλλάζει στους ἐπόμενους αἰῶνες, καθώς καί στην Ἔδεσσα, ὅπως καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, ἐγκαταστάθηκαν Ρωμαῖοι. Ἀπό ἐπιγραφική μαρτυρία μαθαίνουμε ὅτι ἡ πόλις καί οἱ συμπραγματευόμενοι Ρωμαῖοι τίμησαν τήν Πετρωνία Στράτυλλα³⁸. Ὅμως καί χωρίς αὐτή τήν μαρτυρία καί μόνο ἀπό τήν ἐξέταση τοῦ ὀνοματολογίου θά μπορούσε νά ἔχει διαπιστωθεῖ αὐτή ἡ ἐντονη ρωμαϊκή παρουσία στην πόλη, καθώς τὸ ὀνοματολόγιο ἀποτελεῖ μία πολὺ σαφῆ ἀντανάκλαση τῆς ἱστορίας ἐνός τόπου. Ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων γένους πού μαρτυροῦνται στην Ἔδεσσα ἀποτελεῖται ἀπὸ 44 ὀνόματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Δέν θά σταθοῦμε στὰ αὐτοκρατορικά ὀνόματα γένους πού μαρτυροῦνται στην πόλη στὸ σύνολό τους (Aelii, Aurelii, Claudii, Cocceii, Flavii, Iulii, Sertimii καὶ Ulpii), καί συνήθως εἶναι ἀπόδειξη τῆς ἀπονομῆς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας σέ ἐντοπίους. Θά διαχωρίσουμε αὐτὰ τὰ γένη πού μαρτυροῦνται μόνο σέ ἄλλη μία πόλη τῆς Μακεδονίας, ὅπως εἶναι οἱ Autronii καί οἱ Tadii πού μαρτυροῦνται καί στην Θεσσαλονίκη³⁹, οἱ Liburnii καί στους Φιλίππους⁴⁰, ἐνῶ δὲν μαρτυροῦνται σέ ἄλλο μέρος τῆς Μακεδονίας οἱ Curtiati⁴¹, οἱ Mulvii⁴², οἱ Reducaeii⁴³ καί οἱ Tineii⁴⁴.

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνόματος, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη (π.χ. Λεύκιος Πετρώνιος Βάσσης), ἐπικράτησε βαθμιαία χωρίς ὅμως νά ἐξαλείψει τὸν παραδοσιακὸ σέ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ὀνομαστικὸ τύπο, τοῦ ὀνόματος δηλ. τοῦ προσώπου πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του στην γενική (π.χ. Θράσων Ἀρχελάου). Ἀξίζει νά προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Προσωπογραφίας φέρουν μόνο ἓνα ὄνομα, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει μὲ τοὺς δούλους ἀλλὰ καί μὲ πρόσωπα γνωστὰ ἀπὸ ἐπιτύμβια μνημεῖα, καί εἶναι δύσκολο νά ἀποφασίσει κανεὶς, ἂν πρόκειται γιὰ παράλειψη τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ ὀνόματος, ἢ ὅποια ὀφείλεται σέ λόγους οἰκονομίας ἢ στὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενο τοῦ ἐπιτύμβιου εἶναι λιγότερο ἐπίσημο ἀπὸ ὅτι ἐνός δημοσίου ἐγγράφου, ὅπου τέτοιες παραλείψεις δὲν γί-

37. *IG*, V, 1 1384 στ. 13.

38. Δήμιτσας, σ. 35 ἀρ. 3 καί Κανατσούλης, *MII* ἀρ. 1155.

39. *IG* X 2,1 * 226 στ. 11 καί 243 II στ. 7.

40. Κανατσούλης, *MII* ἀρ. 821.

41. Δήμιτσας, σ. 46 ἀρ. 25. *SIG* 12 (1955) 343.

42. Δήμιτσας, σ. 56-57 ἀρ. 49, βλ. ἐπίσης: Κανατσούλης, *MII* ἀρ. 952 καί Κανατσούλης, *MII* σ. 40.

43. *SEG* 12 (1955) 344. Δήμιτσας, σ. 41-42 ἀρ. 15 καί σ. 34 ἀρ. 2, βλ. ἐπίσης Κανατσούλης, *MII* ἀρ. 1139.

44. Παπαγεωργίου, *ὁ.π.* σ. 12, σ. 71 ἀρ. Α5, σ. 76-77.

νονται, ἢ γιὰ ἐπιτύμβιο δούλου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς πού καλύπτει ἡ Προσωπογραφία τὸ φαινόμενο τῆς διάδοσης καί τῆς βαθμιαίας ἐπικράτησης τοῦ ἐνός ὀνόματος εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἰσαγωγῆς σέ μία νέα ἐποχή⁴⁵.

Ἡ ἐξέταση τῶν ἐπωνύμων τῶν Ρωμαίων πολιτῶν δείχνει ὅτι στην πλειονότητά τους ἦταν ἐντόπιοι, στους ὁποίους εἶχε ἀπονεμηθεῖ ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία. Στὸ σύνολο τῶν 85 σχετικῶν μαρτυριῶν οἱ 55 φέρουν ἑλληνικὰ ἐπώνυμα καί μόνο οἱ 28 λατινικά. Τὰ ὑπόλοιπα δύο μὴ ἑλληνικὰ ὀνόματα εἶναι τὸ μοναδικὸ καί δύσκολο νά ἐρμηνευθεῖ Ἀμβούσας⁴⁶ καί τὸ Ἀμμιανός⁴⁷, πού ἀνήκει στην κατηγορία τῶν ὀνομάτων τοῦ προελληνικοῦ ὑποστρώματος⁴⁸. Ἡ κατηγορία αὐτῆ, πού μαρτυρεῖται ἐλάχιστα στην Ἔδεσσα, ἐκπροσωπεῖται μὲ ἓνα ἀκόμη ὄνομα, τὸ ὄνομα Ἀμμία, πού φέρεται ἀπὸ μία δούλη⁴⁹. Ἄλλα ξένα ὀνόματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦνται τήν ἐποχὴ αὐτῆ σέ θέση ὀνόματος ἢ πατρωνύμου ἢ ὡς τὸ μοναδικὸ ὄνομα ἐνός προσώπου, εἶναι τὰ θρακικὰ Σεύθης⁵⁰ καί Ταρούλας⁵¹, τὸ κελτικὸ Βραγάντις⁵² καί τὸ ἰλλυρικὸ Γένθιος⁵³. Ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα μαρτυροῦνται ἀπὸ μία φορά.

Θά κλείσω τήν ἐξέταση τῶν ὀνομάτων τῆς Ἔδεσσας κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, κατὰ τοὺς ὁποίους, ὅπως ἐγινε φανερό, εἰσάγονται πολλὰ νέα στοιχεῖα, μὲ μία τελευταία ἀναφορὰ στὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα. Τόσο τὰ τοπικὰ μακεδονικὰ ὀνόματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, λόγω τῆς ἀποσπασματικότητος τῶν πηγῶν μας, μαρτυροῦνται τώρα γιὰ πρώτη φορά, ὅσο καί τὰ ὑπόλοιπα κοινὰ ἢ σπάνια ἑλληνικὰ ὀνόματα ἐξακολουθοῦν νά καταλαμβάνουν τὸν μεγαλύτερο ὄγκο τοῦ ὀνοματολογίου ἀποτελώντας μία βασικὴ ἐνδειξη τῆς συνέχειας μὲ τὰ προηγούμενα. Παράλληλα μία κατηγορία νεότερων ἑλληνικῶν

45. Kajanto, *ὁ.π.* σ. 19.

46. Σ. Πελεκίδης, *ΑΔ* 8 (1923) σ. 268 ἀρ. 1 εἰκ. 7 α, β, καί Κανατσούλης, *MII* ἀρ. 1083.

47. Κανατσούλης, *MII* ἀρ. 213.

48. Γιὰ τήν συζήτησή τους ἀπὸ τήν Fanoula Papazoglou βλ. «Sur la structure ethnique de l'ancienne Macédoine», *Balkanica* 8 (1977) σ. 65-82 (σὴν σερβοκροατικῆ μὲ γαλλικὴ περίληψη) καί «Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques», *Actes VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine* (Βουκουρέστι 1979) σ. 153-69. Γιὰ ἄλλα ὀνόματα τῆς ἴδιας κατηγορίας σὴν γειτονικὴ Βέροια βλ. Tatakis, *ὁ.π.* σ. 19, σ. 400-402.

49. Contoleon, *ὁ.π.* σ. 12, σ. 171 ἀρ. 4.

50. Π. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 38 (1983) Β2 Χρονικά 312. Γιὰ τὸ ὄνομα βλ. βασικά D. Detshev, *Die thrakischen Sprachreste*² (Βιέννη 1976) σ. 434-37.

51. Πελεκίδης, *ὁ.π.* σ. 46, σ. 268 ἀρ. 1 στ. 5. Γιὰ τὸ ὄνομα βλ. Detshev, *ὁ.π.* σ. 50, σ. 491-92.

52. Feissel, *ὁ.π.* σ. 20, σ. 33 ἀρ. 11 πίν. III.

53. Comrack, *ὁ.π.* σ. 14, σ. 209 ἀρ. 17. Γιὰ τὸ ὄνομα βλ. H. Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen* (Χαϊδελβέργη 1929) σ. 53-54.

ὀνομάτων, πού κάνει γενικότερα τὴν ἐμφάνισή της αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἀντανάκλαση στὸ ὀνοματολόγιο τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἐξελίξεις τῆς γλώσσας. Ἐνα παράδειγμα δίνουν τὰ νέα σύνθετα ὀνόματα μὲ λέξεις, ὅπως π.χ. νίκη, πού ἦταν ἀγαπητὰ καὶ νωρίτερα ἀλλὰ πού τώρα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση τῶν Ἐπινίκις⁵⁴ καὶ Νεικηφόρος⁵⁵ μὲ τὰ παλαιότερα Νικάνωρ⁵⁶, Νίκαρχος⁵⁷ καὶ Νικόλαος⁵⁸.

Κέντρον Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος
Ἐθνικὸν Ἴδρυμα Ἑρευνῶν
Ἀθήνα 1993

ΑΡΓΥΡΩ Β. ΤΑΤΑΚΗ

54. Feissel, *ᾠ.π.* σημ. 20, σ. 31-32 ἀρ. 9 πίν. II. Βλ. καὶ τὴν συζήτηση γιὰ ἀνάλογα σύνθετα ὀνόματα: Tataki, *ᾠ.π.* σημ. 19, σ. 386-87.

55. *SEG* 12 (1955) 345.

56. Cormack, *ᾠ.π.* σημ. 27, σ. 201-202 πίν. 40α.

57. *JG* VII 2848.

58. Ἡ μαρτυρία τῆς Ἐδεσσας εἶναι τοῦ 3ου αἰῶνος μ.Χ.: Α.Κ. Βαβρότσας, «Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἐδεσσα», *Ἀρχαία Μακεδονία IV* (Θεσσαλονίκη 1986) 60-62 ἀρ. 5 = *SEG* 36 (1986) 620, τὸ ὄνομα ὅμως μαρτυρεῖται στὴν Μακεδονία πολὺ νωρίτερα μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα στὴν Ὀρεσιτίδα, βλ. σχετικὰ Ριζάνης, Τουράτσουλου, *ᾠ.π.* σημ. 23, ἀρ. 186 στ. I 43, 46, 49, 53, II 56, III 43, 51. Βλ. ἐπίσης Tataki, *ᾠ.π.* σημ. 19, σ. 369 γιὰ τὴν διάδοση τοῦ ὀνόματος στὴν Μακεδονία, στὴν Ἠπειρο, στὴν Θεσσαλία καὶ ἄλλοι.

Ἡ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΥΨΙΣΤΟΥ ΣΤὴν Ἐδεσσα

Μελετώντας κανεὶς τὸν πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων Δία, θα βρεθεῖ μπροστὰ σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μελετῶν, ἀλλὰ καὶ σ' ἓνα πλήθος δεδομένων, πού προέρχονται ἀπὸ τις πιο διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου¹. Ὡς γνωστόν, τὸ ὄνομά του ὁδηγεῖ σ' ἓνα θεὸ τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ αἰθέρα καὶ τῆς φωτεινῆς ἡμέρας, πού σχετίζεται μὲ τὰ καιρικὰ φαινόμενα, δηλαδὴ τὰ νέφη, τὴ νοτιά, τὴ βροχὴ, τὸ χιόνι, τὸ χαλάζι, τὸν κεραυνό, τὴν ἀστραπή καὶ τὴ βροντή, τὴν αἰθρία καὶ τὴν ξηρασία. Μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ταιριάζει καὶ τὸ δεδομένο ὅτι λατρευόταν σ' ὅλο τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικό κόσμο (Ελλάδα, νησιά, Μεγάλῃ Ἑλλάδα, Μικρὰ Ἀσία, Κύπρος) πάνω στα ὄρη, γι' αὐτὸ καὶ ἔφερε τὴν προσωνυμία τοῦ ὄρους πάνω στο ὁποῖο λατρευόταν (π.χ. Ολύμπιος, Αἰθῶς, Τομάριος, Κιθαιρώνιος, Υμηττός, Λύκαιος, Αταβύριος, Ἰδαῖος κ.τ.λ.) ἢ ἔφερε ἐπικλήσεις (ὅπως Ακραιός, Ἐπάκριος, Ακρολοφείτης ἢ Λοφείτης, Κορυφαῖος), οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν τὴ λατρεία ἀπὸ τὴ θέση τῶν ιερῶν τοῦ σε κορυφῆς ὑψωμάτων, λόφων καὶ ἀκροπόλεων. Ἐδῶ πιστευόταν ὅτι ὁ Θεὸς εἶχε τὸ θρόνο του, ὅτι μάζευε τὰ σύννεφα καὶ μ' αὐτὰ ἐστελνε στὴ γῆ τὴ βροχὴ, τὸ χαλάζι καὶ τὸ χιόνι. Ἐπομένως, μιὰ βασικὴ λειτουργία τοῦ Δία ἦταν τοῦ Θεοῦ τῆς βροχῆς ἢ γενικότερα τοῦ καιρικοῦ θεοῦ, πού θεωρεῖτο υπεύθυνος γιὰ τὸν καιρὸ καὶ τὴν γονιμότητα τῆς γῆς. Ὁ "ὑέτιος-ᾠμβριος" ἢ "νότιος" θεὸς βοηθοῦσε τὴν γονιμότητα καὶ τὴν καρποφορία τῆς γῆς καὶ ἔδινε τὴν ευκαιρία νὰ τιμηθεῖ ὁ ἴδιος ὡς "ἄφριος, ἱμαῖος, καρποδότης, ὄπωρεὺς, γεωργός, πλουτοδότης κ.τ.λ.". Ὁ ἴδιος ἐστελλε τὴν ξηρασία καὶ ὁ ἴδιος τὴν σταματοῦσε, ἀνοίγοντας τοὺς κρουνοὺς τοῦ οὐρανοῦ ὡς Ἀφείσιος.

Ὁ Δίας ὡς καιρικός θεὸς στὴ Μακεδονία λατρευόταν κυρίως μὲ τις προσωνυμίες Ολύμπιος, Ὑψιστος καὶ Ὑπερβερέτης.

Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Ὑψίστου καὶ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μ' αὐτὴν, εἶναι ἓνα θέμα, πού ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανελημμένα πολλοὺς ἐρευνητές. Τὰ τελευταῖα χρόνια μάλιστα τὸ ἐνδιαφέρον ξαναζωντάνεψε μετὰ τὴν εὕρεση

1. Για τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμο βλ. Α. Β. Cook, *Zeus, A Study in Ancient Religion I-II* (1965). Η. von Hulsen, *Zeus, Vater der Götter und Menschen* (1967). Πρόσφατη συλλογὴ τῶν μαρτυριῶν καὶ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τοῦ Θεοῦ στὴ *RE* X, A (1972) 253-376, λ. Zeus (Teil I: Epiklesen) καὶ *RE* XV (1978) 993-1481, λ. Zeus (Teil II). Καὶ τὰ δύο τώρα καὶ σε βιβλίο: Η. Schwabl, *Zeus* (1978). Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, "Zeus: Παρατηρήσεις γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Θεοῦ", *Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλ. Σχ. ΑΠΘ* 20 (1981), σ. 353-370. Για τὴ λατρεία τοῦ Δία στὴ Μακεδονία βλ. S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit* (1977), σ. 90 κεξ.